

המעבר מיישוב למדינה ריבונית – תמורות חברתיות ואידיאולוגיות*

א.

מדינת ישראל, שהגיעה לעצמאות ב־14 במאי 1948, צמחה מחברה שהייתה כשלעצמה צעירה ולא מגובשת. בשנים הראשונות לקיומה קלטה המדינה המוני עולים שהיו שווים במספרם לאוכלוסיה הקיימת אך שונים ממנה תכלית שינוי מבחינה חברתית, כלכלית ותרבותית. למה מתכוונים אפוא כאשר מדברים על המבנה החברתי במדינת ישראל בשנים הראשונות לקיומה?

בדרך כלל, כאשר באים לנתח מבנה של חברה מסוימת, נזקקים לתיאור היסודות היציבים שבה. אבל רק העתיד יוכל לומר באיזו מידה ובאילו מובנים מוצאים בישראל של היום יסודות יציבים מסוג אלה שנוהגים להתייחס אליהם בדיון על חברות ותיקות וממוסדות יותר. מכאן שתיאור המבנה החברתי של ישראל הוא בהכרח תרגיל בחיזוי. הגישה הטובה ביותר לכך תהיה אולי בניתוח בעיותיה החברתיות המובהקות של ישראל – כלומר אלה שפתרוןן עשוי להוביל לתוצאה ההיסטורית המשמעותית ביותר.

מבחינה זו דומה מדינת ישראל למדינות אחרות שבאו לעולם בימינו. במדינות כאלה, הנמצאות במצב של התפתחות מואצת, ההיסטוריה והמבנה החברתי קשורים זה בזה בקשר הדוק ביותר. בעיותיהם החברתיות של העמים "המתפתחים" מורששות בעברם ההיסטורי, ואילו דמות העתיד ההיסטורי שלהם נקבעת והולכת מכוח שיטות הפעולה שבעזרתן הם מבקשים לפתור את בעיותיהם החברתיות השוטפות. הדלות המשועתת ותנאי חייהם העלובים של ה"טמאים" בהודו, למשל, מעוגנים במסורת הדתית של ההינדואיזם: ומכאן שהשאלה, אם תהיה הודו לעם מודרני, מאוחד, יציב וחזק, תלויה במידה רבה בצמצום ממדי

* מאמר זה מבוסס על ספר אותו אני כותב עם בן הלפרן: *The Emergence of the Jewish State*. נוסח דומה של המאמר התפרסם גם בסקירה חדשית, כרך 35, מס' 11, 30.12.88.

הברות ובהעלאת רמת הפתיחות החברתית של הפאריה ושל קבוצות מדוכאות אחרות.

מצבי גומלין אלה נהירים דרך כלל לאנשים המופקדים על קביעת המדיניות בעמים החדשים או המתחדשים. התורכים בימי כמאל פאשה אטאטורק גרסו שהרעלה ומסורות מוסלמיות אחרות הן שהביאו לקיפאון התרבותי ולניוון החברתי בתקופת המשטר העות'מאני. אי-לכך עשו להם את ה"התמערבות" למטרה עליונה במדיניותם הלאומית. ה"התמערבות" נועדה לבער חוליים חברתיים, אך גם להשיג מטרות היסטוריות – וליתר דיוק, מטרות מדיניות.

הוא הדבר בישראל. מדינת ישראל היא מאותן חברות בימינו המבקשות להציג את מטרותיהן הבסיסיות (לא רק המדיניות אלא גם החברתיות, הכלכליות והתרבותיות) כעקרונות מוגדרים ומנוסחים היטב. זוהי מדינה ומבנה חברתי שעוד לפני לידתם נבנו כאמצעי לפתרון בעיה חברתית ספציפית – הלא היא שאלת היהודים בזמן החדש, על כל הסתעפויותיה; ומאז שהוקמה מוסיפה המדינה לראות בפתרון שאלת היהודים מטרת יסוד שלה. אי-לכך נקבע מבנה המוסדות וסולם הערכים בישראל, במישור הממלכתי והחברתי כאחד, לאור התפקידים שהם אמורים למלא בפתרון שאלה זו. למצער, זוהי תביעה אידיאולוגית שמדינת ישראל ערה ומודעת לה, וההיסטוריה בלבד תשפוט עד היכן תדביק המציאות את הרעיון.

עוד קודם שקמה מדינת ישראל, שמה התנועה הציונית לנגד עיניה, בנוסף להשגת הריבונות המדינית, את המטרות הלאומיות הבאות: לפתח את העברית לשפת דיבור, כיסוד לקונסנזוס יהודי לאומי; להעלות לארץ-ישראל את כל היהודים שלא יכלו או שלא רצו להמשיך ולחיות בארצות הגולה; להקים בארץ-ישראל יישוב יהודי שיהיה פטור מן הבעיות המיוחדות – החברתיות, הכלכליות והתרבותיות – שהכבידו על היהודים כמיעוט המפוזר בעולם כולו; וכן להביא לשידוד מערכות בהתפלגות החברתית והכלכלית של היהודים, להקים את המוסדות החברתיים המתאימים ולטפח שינויים תרבותיים הנדרשים להשגת המטרות האלה.

גם מדינת ישראל, לא פחות מן התנועה הציונית שלפניה, קיבלה על עצמה מחויבות מפורשת ומלאה כלפי עקרונות עיוניים מוגדרים. עם הקמת המדינה בתש"ח מוסדה השאיפה לעצמאות מדינית. אותו זמן כבר היו ליישוב היהודי בארץ מוסדות שפעלו להגשמת המטרות הלאומיות האחרות. העברית כבר הייתה מדוברת ומקובלת דיה כדי להפוך ללשון הלאומית; כבר פותחו מוסדות חברתיים וכלכליים, הושגה התפלגות תעסוקתית והשתרשו ערכי תרבות התואמים את השאיפה לכינון יישוב המקיים את עצמו והמסוגל לשלוט בגורלו כדרך עמים חופשיים אחרים. אולם אחרי 1948, בעקבות העלייה ההמונית, שהכפילה כאמור את האוכלוסייה בארץ בתוך שנים ספורות, התברר כי מחצית היישוב – רובה של העלייה החדשה – חסרה את סימני ההיכר הלאומיים

הספציפיים, שכבר היו לנחלת היישוב "הוותיק".

עקב מדיניות העלייה נוספו אפוא לישראל המשימות הבאות: לאפשר לעולים החדשים ללמוד את השפה כדי שיוכלו ליהנות משאר יסודות הקונסנזוס החברתי שכבר נתקיימו ביישוב; לאפשר להם להשתלב במוסדות החברתיים ובחיי התרבות; ולשנות את ההתפלגות החברתית והמקצועית בקרב העולים החדשים כדי שיוכלו לפרנס את עצמם ולסייע למדינה להגיע לעצמאות כלכלית.

מדברים אלה עולה, שמבחינות מסויימות ישראל שונה בתכלית משאר המדינות החדשות שהזכרנו. הבעיה שאמורה הייתה לבוא על פתרונה עם השגת הריבונות והקמת חברה יהודית חופשית בישראל לא הייתה זו של קיבוץ אנושי אוטונומי, שדגם חייו מושרש במאות שנות הסתגלות לבית גידולו המקומי.

הייתה זו בעיה של עם שגלה מאדמתו. בשלב הראשון הייתה זו שיבה של עם למוולדת, שאליה היה קשור בחונו, אך לא באורחות חייו. עם זאת, בעצם עלייתם ארצה ביטאו שבי ציון את נכונותם (דוגמת מהגרים בארצות שמעבר לים) לוותר על מנהגי ארצות מוצאם, שלא התאימו לארץ החדשה. בנוסף לכך, הסתגלותם לתנאים המודרניים בארץ החדשה הייתה חופשית יחסית מאחיזתה של מסורת מקומית נוקשה. המעבר לצורות חיים מודרניים בארץ-ישראל היה אפוא מבחינות מסויימות קל יותר לשבי ציון מאשר לאוכלוסיות המקומיות שזכו לעצמאות בימינו בארצות אסיה ואפריקה. לפיכך אולי נכון יותר להשוות את שבי ציון למהגרים האירופים, שהקימו חברות חדשות מעבר לים.

הבדל חשוב נוסף בין החברה הישראלית ב-1948 לבין המדינות החדשות באסיה ובאפריקה הוא, שבתקופה זו כבר היו דרכים (להלכה לפחות ובמידה ניכרת גם למעשה) לפתרון מוצלח של בעיות החברה שהעסיקו את התנועה הציונית. מדינת ישראל של 1948 כבר גיבשה מוסדות ועקרונות חברתיים, שלכאורה היה בהם כדי לסייע בפתרון הבעיות החדשות, שנתעוררו עם בואה של העלייה ההמונית לאחר 1948.

אילו היה זה תיאור ממצה של מצב ישראל בשנים הראשונות לקיומה, כי אז הייתה המדינה דומה לארצות-הברית של שנות ההגירה הגדולה (1880-1920) יותר מאשר להודו או למצרים של ימינו. עיקר משימתה היה מצטמצם בתחום החברתי – כיצד לשלב המון עולים "היולי" בסביבה החברתית הקיימת – ולאוו דווקא בתחום ההיסטורי, כיצד לפתח מוסדות חדשים או להתאים צורות חברתיות מסורתיות לחיים "מודרניים".

אלא שממדי ההגירה לישראל עוררו בעיות הדומות יותר בהיקפן וסוגן לאלה של אמריקה הפוסט-קולוניאליסטית מאשר לאלה של אמריקה של המאה ה-19 – אם יש בכלל מקום להשוואה. ממדי ההגירה היחסיים לישראל היו כה גדולים, שהמוסדות הקיימים נאלצו למעשה להסתגל לעולים לא פחות משנאלצו העולים להסתגל אליהם. בנוסף לכך יש לזכור, כי העלייה ההמונית הגיעה בתקופה שבה עורערו ממילא אושיותיהם של המוסדות הקיימים, בשל המעבר מיישוב שחי

תחת מימשל מנדטורי למדינה יהודית עצמאית. ניתן לומר אפוא שמוסדותיה החברתיים של מדינת ישראל בתקופה זו היו נזילים יותר משהיו קבועים. השאלות שהיו טעונות פתרון בתקופת המעבר מיישוב למדינה לא נצטמצמו אפוא לחיכוכים חברתיים גרידא, ופתרון לא נצטמצם להתזרת האיוון למבנה חברתי "מוגדר". הפתרונות לבעיותיה החברתיות של ישראל אמורים היו מלכתחילה להיות בעלי משמעות היסטורית; הם אמורים היו לקבוע את הצורה שבה יתגבשו בכוא היום מוסדות חברתיים שטרם הוגדרו. כל מבנה חברתי, קרי מוסדות וערכים חברתיים, המעורב בתהליכים היסטוריים, חשוף במידה זו או אחרת לערכים חלופיים. במצב נוזל, כמו בישראל של סוף שנות ה-40 ושנות ה-50, לחלופות אלה יש כוח רב והן יכולות ביתר קלות לכבוש להן מקום. בשום מדינה המתפתחת במהירות וקולטת מהגרים במספר רב לא נדרשים החדשים להסתגל לסולם ערכים מונוליתי; בדרך כלל נמצאת להם שורה של חלופות מודרגות המוכרות כלגיטימיות בעיני היישוב הוותיק.

בשום ארץ הגירה אין התושבים החדשים משתלבים ישירות במערכת החברתית הקיימת. הם נכנסים לתוך מערכות יחסים עם יסודות מסויימים בלבד מבין התושבים הוותיקים בהתאם לתפקידים החברתיים שנטלו לעצמם או שנמסרו להם, ואלה מערכות יחסים שיש בהן מן ההשלמה והדחייה ההדדית גם יחד. אולם במקום שמשקלם היחסי של המהגרים גדול כמו בישראל, עשויה התמיכה שמעניקים העולים החדשים לערכים חלופיים למוסדות הקיימים גם לכפות שינויים בדגמי החברה הקיימים.

בישראל יכולה הייתה אפוא ההגירה ההמונית לכפות הכרה במוסדות חברתיים חדשים לחלוטין, שאפילו לא היו מיוצגים כזרמים רדומים, חריגים, בקרב התושבים הוותיקים. יתרה מזאת, זכותם של העולים לקבוע את דגמי קיומה של ישראל בעתיד מושתתת היתה מבחינה רעיונית בעקרונות הציונות. מדינת ישראל קיימת, כאמור במגילת העצמאות, כדי לפתור "את בעיית העם היהודי מחוסר המולדת והעצמאות" – כלומר, להמציא פתרון רציונלי לבעיית היהודים בגולה ולאפשר ליהודי התפוצות, בשוכם למולדתם, להיות אדונים לגורלם הלאומי. פירוש הדבר שהעולים החדשים רשאים היו להציג צורות חיים משלהם כמתאימות לחברה הישראלית בכללה, או לחלק ממנה, לא פחות משהיו קודמיהם, שהקימו את המוסדות החברתיים שישראל יצאה אתם לדרך ב-1948.

ב.

בכל המדינות החדשות שקמו בזמננו הוליד המעבר מתלות לריבונות בעיות חברתיות מורכבות ועורר סוגיות בעלות משמעות היסטורית. ישראל כבשה לה את עצמאותה במרד ובמלחמה; התנאים שבהם נאלצה המדינה להתוות את

עתידה לאחר שוך הקרבות היו שונים בתכלית מאלה שהיו מוכרים בתקופת המנדט ומאלה שנצפו מראש. מיומה הראשון נאלצה מדינת ישראל לא רק להסתגל לחיי עצמאות, על כל הכרוך בכך, אלא גם להתמודד עם קשיים מיוחדים, לא צפויים ויוצאי דופן.

בדומה למדינות חדשות רבות אחרות, לא הנחיל המימשל המנדטורי למדינת ישראל מוסדות ופקידים מיומנים המסוגלים לשאת במלוא נטל הריבונות. מסיבה זאת בלבד לא יכול היה מעבר השלטון מידי הבריטים לידי ישראל להיות חד וחלק. הוא בא כאתגר פתאומי, שחייבים היו להתמודד עמו באמצעים מאולתרים. בד בבד, ההסתגלות למבנה השלטוני החדש גם גרמה בהכרח בטווח הארוך לזעזועים קשים באותם מוסדות של היישוב שהוקמו בתקופה של טרם מדינה – זעזועים המוכרים גם במדינות חדשות אחרות. מאידך גיסא, מכמה בחינות היתה ישראל מצוידת לקראת הריבונות טוב יותר מרוב הארצות הקולוניאליות האחרות. אף שלא עלה בידי המימשל המנדטורי להקים מועצה מחוקקת או מוסד מייצג, שיאפשרו לאוכלוסיה לרכוש ניסיון במימשל בדרגיו העליונים, נמצאו לא מעט יהודים שהחזיקו במשרות גבוהות במחלקות ממשלתיות שונות. כוח אדם נוסף בעל ניסיון מנהלי ניתן היה לגייס ממוסדות הסעד והפיתוח הרבים שהיישוב נתברך בהם: הסוכנות היהודית, ההסתדרות, הארגונים המפלגתיים השונים – כל אלה עסקו בפעילות, הדומה במידה רבה לפעילות מנהלית-ממלכתית. אבל, ממשלת המנדט, שהתייחסה בשלילה גמורה להחלטת האו"ם בדבר חלוקת הארץ בכלל ולתכנית לכונן מדינה יהודית בפרט, לא זו בלבד שלא נקפה אצבע כדי להקל על ההכנות לקראת הממלכתיות בתקופת המעבר הקצרה ממשטר המנדט לעצמאות בשנים 1947-1948, אלא גם עשתה רבות כדי לסכל אותו. לעומת זאת, ועדת האו"ם לענייני ארץ-ישראל עשתה כמיטב יכולתה כדי לעזור בפתרון הבעיה.

בזכות אותם מאמצים, והודות לתשתית המסודרת של מדינה מודרנית שהוריש היישוב למדינת ישראל, ניתן לה ליישות המדינית היהודית החדשה להינצל מן האנדרלמוסיה המשתקת, מן המאבקים והרפיון המדיני הכללי, שהיו במקרים רבים מנת חלקן של מדינות אחרות בשנים הראשונות לעצמאות.

ואף-על-פי-כן נאלצה המדינה שאך זה נולדה להתמודד עם בעיות ארגוניות קשות ודחופות, שהצריכו הכנסת שינויים במוסדותיה הקיימים ואלתור מוסדות נוספים שיאפשרו לה לקיים את עצמאותה. הפעולות המדהימות בהיקפן, שעשו הארגונים השונים ביישוב, כל אחד בנפרד וכמעט כולם יחד, באמצעות הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, היו לברכה אך גם לקללה בשנים הראשונות. המדינה החדשה נולדה עם כלים מפותחים יחסית של קיום עצמי, חינוך והגנה. הקושי היה בכך שלא היה לה גוף אחד לקליטת עולים, אלא סוכנויות רבות ומאוישות היטב; לא רשת חינוך אחת, אלא רשתות רבות; וגרוע מכול, לא ארגון צבאי אחד, אלא ארגונים צבאיים רבים, שכל אחד מהם רצה להקים את המדינה

היהודית ולהגן עליה בהתאם לתכניות אסטרטגיות וטקטיות משל. מדינת ישראל הצליחה בתוך זמן קצר ביותר להתגבר על מורשת ההתארגנות הצבאית הכפולה או המשולשת. די היה בסכנה הברורה שבתבוסה צבאית כדי לשכנע את הציבור לתמוך בצעדים הקיצוניים שנקטה הממשלה כדי לבטל כפילות זו. אלא שתמיכה כזאת לא נמצאה לממשלה כאשר ביקשה להחיל את עקרון האחידות גם לגבי תחומים מוסדיים אחרים. היו אינטרסים חזקים, וגם טיעונים כבדי משקל, למען המשך קיומו של המבנה המוסדי הפלורליסטי שירשה מדינת ישראל מידי היישוב. וכפי שיתברר בהמשך, הדברים אמורים אפילו במוסדותיה הפוליטיים של מדינת ישראל. הזעזוע העיקרי התחולל, אפוא, לא בין הישוב הוותיק לבין העולים, אלא בקרב מוסדותיו החברתיים של היישוב הוותיק עצמו.

המעבר הפתאומי לתפקידי מימשל חדשים והגידול הפתאומי במנגנונים פקידותיים מרכזיים חוללו שינוי חד בעמדות שהיו מקובלות על היישוב. אף שהיישוב גילה בדרך כלל יחס חיובי לרעיון התכנון, הרי עוד מימי העלייה השנייה נטבעו בו דפוסים של מערכות אוטונומיות קטנות. מטבע הדברים שבנסיבות אלה יוחסה חשיבות רבה לדינמיות וליוזמות מקומיות. כך גדל היישוב והיה לחברה פלורליסטית רבגונית, אולי אפילו יותר משרצו בכך חסידי האוטונומיה הקבוצתית עצמם – שכן כל קבוצה גרסה שכל האחרים צריכים להשלים עם העקרונות שהיא דגלה בהם. עליית המנגנון הממלכתי בשנת 1948, עם החתירה הרחבה שלו לאחידות, איימה לא רק על האינטרסים המשוריינים של ארגונים כתתיים קיימים; החשיבות שייחס מנגנון זה לסמכות המרכזית, למשמעת ולציות עמדה בסתירה לערכים המושרשים של אוטונומיה בדרגים הנמוכים, של ספונטניות ויוזמה שהיו מקובלים על היישוב. וכך טמנה בחובה עצם עלייתו המהירה של המנגנון הממלכתי סכסוכים אפשריים לא רק בעניינים של ארגון חברתי אלא גם בעמדות ערכיות. לא רק האינטרסים המשוריינים של היישוב עמדו להיפגע, גם האידיאלים שלו הועמדו בסימן שאלה.

מדינת ישראל עמדה אפוא עם הקמתה בפני בעיות חברתיות דומות לאלה שבפניהן עומדות מדינות חדשות אחרות בימינו, אלא שחריפותן התקתה מעט בשל הקשיים הבטחוניים. הנסיבות שבהן רכשה לה מדינת ישראל את עצמאותה ונאלצה להגן על קיומה בשנותיה הראשונות עוררו קשיים אחרים, שרק לעתים רחוקות מוצאים כמותם במדינות חדשות אחרות. אי-הכרה בקיומן הלגיטימי של מדינות חדשות היא חידוש די שכיח בימינו; אבל מעטות הן המדינות המוקפות מכל עבר שכנים השוללים את זכותן להתקיים כמו מדינת ישראל. גם למלחמה בלתי מוצהרת, למלחמה קרה ולסוגים אחרים של מלחמה לא שגרתי, יש תקדימים בזמננו; אבל מעטות הן המדינות הסובלות מהסגר, מחרם ומתקריות גבול דוגמת אלה שסבלה מהן מדינת ישראל. עקב כך נעשתה ישראל מחנה מזוין וכל תושביה – צבא אזרחים.

התוצאות החברתיות והתרבותיות של מדיניות הגיוס הטוטלי היו מפליגות ורבות־משמעות. צה"ל היה למקום המפגש של הישראלים כולם, המופרדים זה מזה בעיסוקיהם האזרחיים. הסכנה המשותפת והשירות המשותף הולידו תחושת אחדות. ולגבי העולים חדשים שימש צה"ל ככוונה תחילה, בית־ספר לאזרחות ישראלית.

למצב הבטחוני המיוחד היו גם תוצאות כלכליות ומדיניות רבות חשיבות. בהיותה מנותקת מן העורף הישיר שלה, נאלצה ישראל לתור אחר קשרים כלכליים מעבר לים. היא נאלצה להתחרות בשווקים של המדינות התעשייתיות המתקדמות במערב; חייבת הייתה לקשור קשרים כלכליים וגם מדיניים עם ארצות רחוקות וחדשות שזכו לעצמאות באסיה ובאפריקה. כיוון שלא יכלה לסמוך על התנגדותן של חברות תובלה זרות לחרם הערבי, נאלצה גם להקים צי מסחרי, לפתח נמלים חדשים, ולהקים חברת תעופה משלה.

גם לו נתנו לה שכנותיה מנוח, נאלצת הייתה מדינת ישראל להתמודד עם בעיות חברתיות וכלכליות יחידות במינן. מחצית הארץ הייתה מדבר שממה, ומספר העולים שקלטו גדול היה לאין שיעור. יתר־על־כן, מרבית העולים הגיעו ארצה כפליטים מדיניים – רובם בחוסר־כול ובמצב בריאותי לקוי. הסכסוך הישראלי־ערבי והעובדה שישראל הייתה מכותרת גם הכתיבו במידה רבה את מיקומם של אתרי התעשייה והיישובים החקלאיים ואת דרך הקליטה של העולים.

מדינת ישראל גם עמדה בפני קשיים כלכליים שלא צפתה מראש. השליטה הבריטית במדיניות הכלכלית בארץ־ישראל הכבידה מאוד על דרכם של הציונים, בפרט לאחר פרסום הספר הלבן של 1939. היתרונות שבהסתלקות הבריטים היו ברורים לכול: לישראל ניתנה יד חופשית באיתור המשאבים המינרליים, ובפיתוחם האינטנסיבי של הקרקע ואוצרות המים. כמו כן הוסרו הקשיים שהציבה מדיניות המכס המנדטורית, שלא תאמה, לדעת הציונים, את התפתחותו המהירה של המשק התעשייתי המודרני בארץ־ישראל. עם השגת העצמאות ניתנה בידי ישראל האפשרות לנקוט מדיניות של סחר חוץ שתשרת את מטרותיה על הצד הטוב ביותר.

מאידך גיסא, התכניות הכלכליות האלטרנטיביות שהתוו יועציה הכלכליים של ההסתדרות הציונית בתקופת המנדט, יצאו מנקודת הנחה, שמשטר המנדט יימשך. כלומר, שהקשר הכלכלי עם בריטניה הגדולה יעמוד בעינו. הם הציעו, למשל, שארץ־ישראל תשתלב במערכת ההעדפה הכלכלית של האימפריה הבריטית. אולם, עם הקמת מדינת ישראל, ועוד לפני ההכרה הפורמלית, נותקו כל הקשרים הכלכליים עם בריטניה, וארץ־ישראל הוצאה מגוש השטרלינג. המדינה היהודית החדשה נאלצה אפוא להתוות קווי מדיניות חדשים, שתוכל בעזרתם לקיים מטבע יציב פחות או יותר אך ורק על בסיס המשק הלאומי שלה. אחת היא אם נודעת לדבר חשיבות כלכלית מכרעת, אבל היה בו כדי להבליט

מחדש משימה, שהציונות לא שללה בבירור קודם לכן ואשר חייבה הדגשת קריטריונים כלכליים שונים במקצת. בתכניות הרבות שהתוו הציונים לפיתוח הכלכלי של הארץ הושם הדגש על הטכנולוגיה. השיקול הראשון במעלה היה כיצד להפיק את מירב היבולים מן הקרקע ולהבטיח תעסוקה לכל כוח האדם וההון שנמצא בארץ. הקריטריון של מאזן התשלומים היה משני בחשיבותו. הוא נחשב כמטרה כלכלית שניתן לדחותה, עד לאחר שתושג המטרה הראשונית של העלאת רמת הפרייון למקסימום. השאלה ששאלו הציונים הייתה, כיצד יוכלו לנצל על הצד הטוב ביותר חלקת אדמה זו או אחרת בארץ-ישראל, וכיצד יוכלו להבטיח על הצד הטוב ביותר תעסוקה לעולה פוטנציאלי זה או אחר; לא אילו קרקעות יש לעבד תחילה או כמה עולים אפשר לקלוט בזמן נתון. אלה האחרונים היו, כמובן, הקריטריונים שנכפו עליהם על ידי המימשל המנדטורי העוין. לאחר שהוקמה המדינה ונעשתה תלויה במשאבים של עצמה באיזון הכנסותיה והוצאותיה, היא נדרשה מכוח המציאות האובייקטיבית להציב את כושר הפירעון הכספי שלה כמטרה כלכלית חיונית.

מפליגות הרבה יותר מהניתוק מבריטניה היו תוצאות הניתוק מערביי ארץ-ישראל. במסגרת התכנון הכלכלי בתקופת המנדט היו לציונים הצעות מפורטות בדבר רכישת קרקעות נרחבות בארץ כולה. דובר בהן על צמצום הדרגתי אך יסודי של הבעלות הערבית על הקרקעות ועל הרחבה מירבית של השטחים שיעובדו בשיטות מודרניות. גם דובר בהן על תכניות ספציפיות להעלאת רמתה של החקלאות הערבית והשוואתה לרמה הארצישראלית, וזאת באמצעות הקצאת משאבים ובהקניית שיטות חדשות לפלאחים הערבים.

הקרבות ב-1947/1948 הביאו עמם לעזיבה המונית של ערבים משטחה של ישראל. בכת אחת, במקום בשלבים מודרניים, נפתחה כמעט כל העתודה הקרקעית בפני היהודים. הבעיה שעמדה עתה בפני המדינה לא הייתה אפוא רכישת הקרקעות התפוסות, אלא יישובם המהיר של שטחים נטושים, כדי שלא יגדלו פרא וישמשו פתח לחדירת מסתננים וכוחות אויב. בד בבד גם עלה הצורך בפיתוחן של תכניות הכשרה חקלאית עבור העולים החדשים – רובם חסרי מסורת חקלאית, ולא עוד עבור הפלאחים הערבים, על שיטותיהם המסורתיות והמיושנות.

הניתוק מחלק מירבי של האוכלוסיה הערבית גם שינה תפיסות יסוד באשר לחקלאות היהודית. חרף שאיפתו של היישוב לפתח משק עצמאי, שבו יספקו היהודים עצמם את כל צורכיהם, רבים מסוגי התוצרת החקלאית באו למשק היהודי מידי האיכר הערבי. כיוון שלא יכלו להתחרות בערבים המקומיים בגידול תבואה מקומית ופירות וירקות מסויימים, עסקו המשקים היהודיים, בעיקר בגידול פרי הדר לייצוא ובאספקת תוצרת חלב לאוכלוסיה היהודית. עזיבתם של פלאחים רבים את השטחים שנשארו בידי ישראל וניתוק יחסי המסחר עם הספקים הערביים שנמצאו לאחר הקמת המדינה מעבר לגבול, אילצו

את החקלאות היהודית לספק מוצרי יסוד רבים, שסיפקו קודם לכן מקורות ערביים.

לעובדה שמספר הערבים, הן ביישוב הכפרי והן בערים המעורבות, ירד באופן דרסטי היו השלכות גם בתחום החברתי-התרבותי, בעיקר בסולם הערכים הישראלי. החיים בקרבת שכן עוין פרנסו את יצר התוקפנות, שהיה טבוע באתוס הציוני, גם כאשר ישבו ערבים ויהודים זה בצד זה בארץ אחת בתקופת המנדט, וגם כאשר הופרדו זה מזה על-ידי גבולות מדיניים אחרי השגת העצמאות. אולם בתקופת המנדט היה הצורך בדוקיום מוחשי יותר, שכן ערכים ויהודים נפגשו בכל תחום מתחומי עיסוקם היומיומיים: בעבודה, בשוק, בבית ובכבישים. לאחר השגת העצמאות נעשה הצורך להגיע לכלל הבנה עם הערבים מרוחק יותר, והוא הצטמצם בעיקר לתחום מדיניות החוץ, שהישראלי המצוי עורב בו אישית רק משנקרא לשירות הצבאי. בעיית הדוקיום כערך ציוני נדחקה אפוא למקום משני.

שינוי אחר שחולל הניתוק מהערבים באתוס הציוני, אם כי בצורה בולטת פחות, היה בנושא העבודה העברית. לעקרון העבודה העברית היתה משמעות, כל עוד נמצאו בשוק העבודה איכרים ופועלים ערבים, שהיוו תחרות זולה לפועל היהודי. "עבודה עברית" הייתה סיסמה שדגלו בה המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות ושזכתה לתמיכה נרחבת בקרב השכבות העניות ביישוב. חרף התנגדותו של המעמד הבינוני, היא זכתה להכרה כללית ביישוב; ההתנגשות הבלתי פוסקת בין אידיאלים אלה לבין המציאות הארצישראלית הפכה את "העבודה העברית" לאחת הבעיות המסעירות את היישוב. אלה שהתמסרו להגשמת עיקרון זה נמצאו בעמדת עילית שאיש לא ערער עליה. כאשר האוכלוסיה הערבית ברובה המכריע נותקה ממדינת ישראל או עזבה אותה, חל פחות חד במשמעות העניין כולו. האוכלוסיה היהודית נאלצה בליט ברירה לספק את צורכיה – ללא קשר עם אידיאלים כלשהם. רבים מן העולים חדשים נאלצו בליט ברירה להיעשות לפועלים ולעובדי-אדמה; והיתה זו הפקידות, ולא תנועת נוער אידיאליסטית, שכיוונה תהליך זה והוכיחה כי היא מתאימה יותר מכל להשגת היעד הזה.

3.

בסיכום, עם השגת העצמאות חלו במדינת ישראל החדשה שינויים חדים בתנאים שעתידיים היו להכתיב לה את הדרכים להגשמת מטרתה הלאומית. מבחינות מסוימות היה המעבר בישראל לעצמאות חלק יותר מבמדינות חדשות אחרות בזמננו. עוד קודם לעצמאות כבר הייתה ליישוב תשתית חברתית, שהייתה מוכנה ומזומנה לקיים ישות פוליטית מודרנית. היו ללא ספק מתחים שהיה צורך להתירם לטווח הקצר והארוך גם יחד, אבל יציבותה המדינית הבסיסית של

מדינת ישראל לא הייתה מוטלת בספק.

מבחינות אחרות היה מצבה של ישראל קשה יותר, בהשוואה למדינות חדשות אחרות. הארץ הייתה קטנה ודלה. המדיניות הישראלית של פתיחת שערים בפני כל היהודים העקורים או חסרי הבית עוררה בעיות חסרות תקדים של קליטה כלכלית והסתגלות חברתית.

קשיים אלה היו צפויים ומעוגנים פחות או יותר במטרתה היסודית של הציונות. בעיות אחרות לא היו צפויות ונגרמו בשל נסיבות חיצוניות. התמוטטותו הפתאומית של משטר המנדט, המאבק העז ואיבתן המתמשכת של מדינות ערב, ובמיוחד הניתוק מהמוני הערבים הארצישראליים, כל אלה שינו מיסודם ובבת אחת את התנאים בהם עתידה הייתה להתגבש מדיניותה של ישראל.

לתמורות אלה נודעה השפעה הן על בעיות הפנים של ישראל והן על מדיניות החוץ שלה. לאחדות מן הדרישות החדשות השכיחה מדינת ישראל להסתגל בקצב מהיר וביעילות. עם האחרות היא עדיין מתמודדת. הבעיות אינן נוגעות רק לשאלות החברתיות הגדולות המעסיקות את העם בישראל כיום; אלה בעיות היסטוריות העשויות לקבוע את צביון המוסדות הישראליים בעתיד.

ביבליוגרפיה

1. שמואל אייזנשטדט, חיים אדלר, רבקה ברייזוסף, ראובן כהנא, ישראל חברה מתהווה: ניתוח סוציולוגי של מקורות, ירושלים 1972.
2. דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל אביב 1969.
3. דן הורביץ, מישוב למדינה, תל אביב 1977.
4. שבתאי טבת, קנאת דוד, ג, ירושלים 1976.
5. תום שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים 1984.
6. אברהם שוויצר, מהפכים, תל אביב 1984.
7. אניטה שפירא, ברל, תל אביב 1980.
8. יונתן שפירא, הדמוקרטיה בישראל, רמת גן 1977.
9. יונתן שפירא, עילית ללא ממשכים, תל אביב 1984.
10. Alan Arian, *Ideological Change in Israel*, Cleveland 1968.
11. Peter Y. Medding, *The Founding of Israeli Democracy: Parties, Politics and Government*, New York 1989.
12. Itamar Rabinovich, Jehuda Reinharz, (eds.), *Israel in the Middle East*, New York 1984.
13. Daniel Shimshoni, *Israeli Democracy*, New York 1982.